

OSVII

Osvrt na knjigu od tradicije do identiteta

(Dr Muhamed Hadžijahić: *Od tradicije do identiteta — geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana — Svjetlost — izdavačko preduzeće Sarajevo, 1974. godina, str. 272*)

1974. godine izašla je iz štampe knjiga **Od tradicije do identiteta** od dr Muhameda Hadžijahića. U pogovoru knjige se konstatuje da je na njoj radio »istraživački tim Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka u Sarajevu«. Autor i saradnici doslovno konstatuju da »ovome radu nije bila svrha da se razmatraju najnovija kretanja i tendencije u nacionalnom situiranju Muslimana, već se željelo da ukaže na historijske, etničke, kulturne i političke osnove nacionalnog fenomena Muslimana, a to je sve našlo ishod u priznanju nacionalnog subjektiviteta Muslimana«. Izloženi materijal, navedeni podaci i dati argumenti pokazuju da je ova rasprava zasnovana veoma široko. Iz navedene korišćene građe, koja ipak nije kompletna, vidi se da je more tinte utrošeno kojom se dokazivala nacionalna pripadnost bosanskohercegovačkih Muslimana. Autor je, inače, temu razmatrao šire od uzetog naslova. U djelu se objašnjava, ili bar obrađuje, konstituisanje srpske i hrvatske nacionalnosti u Bosni i Hercegovini. Osim toga, dosta opširno obrađuje se politička saradnja Muslimana sa Srbima ili Hrvatima u Bosni. Na takvoj osnovi reljefnije izbija i proces identifikacije muslimanske narodnosti. Treba odmah naglasiti da je autor veoma obaviješten o relevantnoj literaturi u vezi s temom. Od posebne je vrijednosti što se koristio novijim piscima marksističke orijentacije. Uzimajući u obzir citiranu literaturu, te uz knjigu sastavljeni indeks imena, autoru se mora priznati izvanredan trud uloženi u prikupljanje materijala koji se odnosi na postavljeni problem. Premda tekst knjige sadrži opširne, mnogo-

brojne i korisne informacije mora se, na žalost, konstatovati da su mnogi citati od male naučne vrijednosti, a mnogi citirani pisci od drugostepenog značaja. To je istovremeno uslovalo da su poneki sadržaji argumentacije periferni i izvan okvira uzete teme. Gotovo sav izvorni materijal autor crpi iz publicistike, odnosno: dnevnih listova, časopisa, memoara i slične literature. Rezultat takvoga načina obrade jeste da ovo djelo ima karakter solidne publicistike, jer mu nedostaje pravih naučnih istraživanja i prave naučne dokumentacije. Pa ipak, zbog obilja navedenih, makar ne naročito bitnih detalja, kako o mnogim ličnostima, tako i o događajima i prilikama kod nas u prošlosti, ova knjiga može se sa interesovanjem čitati.

Određujući okvir svoje teme, autor kaže: »Pod bosanskim Muslimanima treba razumijevati Muslimane južnoslovenskog etničkog porijekla, formirane na nekadašnjem pašaluku Bosna, a to znači u nešto širim granicama nego što su granice Bosne i Hercegovine poslije 1878. godine. Uzima se ova determinacija, pošto je ona poslužila kao viševjekovna teritorijalna podloga u procesima razvoja ove etničke strukture.« (fusnota na str. 5) Mislim da je time pravilno determinisan etnički okvir koji se u knjizi razmatra. Autor je dao veoma uspio i sažet sumaran prikaz etnogeneze bosanskih Muslimana, iako nije uzimao u obzir i neke važne argumente. Tako na primjer, naučnu analizu porodičnih imena. (str. 91—95)

U poglavlju »Počeci narodnog i nacionalnog razvoja u Bosni i Hercegovini« pisac je nizom podataka i argumenata jasno izložio i nedvojbeno pokazao da se u srednjovjekovnoj bosanskoj državi formirao i narod bosanski, odnosno »dobri Bošnjani«. Za oformljenje toga naroda, kao i za oformljenje svih ostalih južnoslovenskih naroda (Srba, Hrvata, Bugara, Makedonaca i drugih) u početku su »bila od najodlučnije važnosti dva faktora: jezik i država« (str. 6). Mislim da su, bar od iste tolike važnosti, pogotovu od vremena razvijene državnosti i feudalizma, bile i tada izgrađene i izdeferencirane crkvene organizacije. To se pogotovo odnosi na svetosavsko-pravoslavnu crkvu kod Srba, te latinsko-katoličku kod Hrvata. One su, jedna u borbi protiv bogumilstva u Raškoj, odnosno srpskoj srednjovjekovnoj državi, a druga protiv narodne, ćirilo-metodske crkve u Hrvatskoj, vršile dalju polarizaciju među južnoslovenskim narodima i uslovljavale njihovo sve veće međusobno udaljavanje. Mislim da naučno nisu fundirane piščeve postavke o tome da u srednjovjekovnoj Bosni nije bilo vjerskih razdora. Razdor se pojavio na počecima formiranja bosanske države, u vrijeme vladavine prvog samostalnog bosanskog vladara, bana Kulina. Taj vjerski razdor i sukob postao je osnovna značajka i karakteristika istorijskog razvoja i sudbine bosanske države, i ostao je značajan sve do naših dana. Po mome mišljenju neosnovana je i tvrdnja profesora i medievaliste Marka Vege, na koju se autor poziva, kao na siguran argument, da među srednjovjekovnim bosanskim feudalcima nije bilo gloženja zbog vjeroispovijesti. (Ta tvrdnja je bila izložena u jednom članku u dnevnom listu »Oslobođenje«, 23. marta 1973. g.) Nasuprot tome, postoje izvorni podaci koji tvrde da »bogumili« u Bosni, a mnogi bosanski feudalcima su pripadali »bosanskoj crkvi«, sa radošću očekuju

dolazak Turaka, kao odgovor na vjerske progone od strane katoličke crkve i kraljevske vlasti. To naročito važi za period vladavine posljednjih bosanskih kraljeva.

Najezdom Turaka i njihovom vladavinom, koja će u zemljama jugoistočne Evrope različito potrajati, od 150 do preko 500 godina, nastale su i razvile se duboke promjene kod svih, a posebno jugoslovenskih naroda. Mislimo da je bila ispravna konstatacija ruskog konzula Hilferdinga, koju je napisao još polovinom prošlog stoljeća, kako »istovjetnost jezika, porijekla, običaja ništa ne znači pred različitošću vjeroispovijedanja« (str. 49). Po našoj ocjeni, faktor religije nije dovoljno naglašen i obrađen u procesima nacionalnog izgrađivanja na našem tlu, pogotovu za period turske vladavine. Za razliku od nekih drugih sredina i drugačijih okolnosti, gdje religija, ili bolje reći njena društvena organizacija: crkva, nije vršila takvu funkciju, već je imala sporednu ili minimalnu ulogu u tom pogledu. Samo primjera radi ukazaćemo na Španiju, gdje je pod egidom katoličke crkve i španske feudalne monarhije, u periodu rekonkviste, izvršeno istrebljivanje muslimanskog elementa u toj zemlji, ali pripadnost zajedničkoj katoličkoj vjeri, kao ni društveno-politički snažnoj katoličkoj crkvi, nije mogla da nivelirše narodnosne razlike i stvori jedinstvenu i homogenu špansku naciju (Baski, Katalanci, Španci i druge narodnosti). Ili, tome nasuprot, primjer Švicarske, gdje čak ni različitosti u religiji, porijeklu i jeziku (njemački, talijanski, francuski) nisu predstavljali prepreku u izgrađivanju zajedničke švicarske nacionalne svijesti. Ili primjer Belgije, gdje u okviru jedinstvene države i istovetne vjeroispovijesti nije moglo doći do amalgamisanja u jedinstvenu naciju, te su ostali podijeljeni na različitosti jezika i porijekla. Ili primjer Sjeverne Irske, gdje se ideološki na crkvenoj različitosti, i u ove naše dane, vode krvavi obračuni. Da i ne spominjemo Sjedinjene Američke Države, zemlje Južne Amerike, odnose na potkontinentu Indije, prilike u južnoafričkim zemljama, gdje postoje rasni, vjerski, nacionalni, tribalistički i drugi antagonizmi. Pravi razlozi svih tih antagonizama, ideološki različito ispoljavanih, formirali su se na ekonomsko-društvenim suprotnostima date sredine, odnosno na klasnim osnovama i odnosima. Zato je neophodno svakom slučaju i pojavi prići sa njegovog konkretnog i specifičnog istorijskog aspekta.

Za naše prilike jedan od bitnih momenata je činjenica da je turska vladavina srpski narod, a uz njega i znatan dio ostalog pravoslavnog stanovništva, rasijavala iz matične raško-kosovske oblasti i susjednih krajeva od egejskih obala do obala Jadrana, rijeke Čazme, Sent Andrije i Temišvara, dok je hrvatsko stanovništvo uglavnom kijaštrila i svodila u »reliquiae reliquiarum olim Regni Croatiae«. Zato je, po mome mišljenju, autor zapostavio ili uzeo malo u obzir i slabo obradio navedeni faktor na koji je u glavnim linijama ukazao već Jovan Cvijić nešto detaljnije briljantno obradio dr Vaso Čubrilović u knjizi **Istorija naroda Jugoslavije** (II sveska). Autor se zadovoljava konstatacijom da je »među Srbima (u Bosni — prim. F. S.) vrlo brojno zastupljeno stanovništvo iz svih drugih srpskih oblasti« (str. 57). On citira Cvijićev tekst i na tome ostaje. (Pri tome ne navodi odakle ga je uzeo.) Ta pojava i ta činjenica nije dovoljno razrađena, a to bi bio pravi naučni metod i rad. Ipak je i iz

toga jasno da srpska nacionalna osnova nije ležala jedino u zajednici pravoslavlja, već i stvarno zajedničkog porijekla. Na takvoj osnovi, mislim da nije pravilno tvrditi da se kod bosanskih Srba »brzo ukorijenila nacionalna svijest«, već je ona bila latentna, pa se brzo raspalsala. Uz tačnu autorovu konstataciju da »postojanje srpske države (u XIX stoljeću — F. S.) nasuprot Bosni u kojoj raja nije imala ni socijalnih ni političkih prava, imalo je baš u Bosni odlučnog uticaja na širenje srpskog nacionalnog osjećaja« (str. 51/52), mislim da treba naglasiti da je uz tu okolnost postojala i jedna etnička, religiozna, tradicionalna i kulturna osnova kojoj je te tendencije podsticala (porijeklo, svetosavsko pravoslavlje, gusle, narodne junačke pjesme, hajdučija i tome sl.).

Nasuprot tomu, oni dijelovi hrvatskog naroda koji su zbog turske invazije, a u prvom redu hrvatsko plemstvo, bili prisiljeni da napuste prvobitnu domovinu, uzmičući ispred Turaka, ukoliko su otišli dalje na sjever u zemlje srednje Evrope, pretežno su bili izgubljeni u nacionalnom pogledu, izuzev onih koji su ostali unutar granica Turskoga Carstva. Što se tiče Bosne, u njoj je odranije bilo autohtonog katoličkog stanovništva, na što ukazuje njihova štokavština i ikavština, pa prema tome bilo je jače realne tradicionalno-društvene osnove da se u izvjesnim katoličkim sredinama u Bosni, a posebno kod bosanskih franjevac, javljaju recidivi bosanstva. Tako je među starijim bosanskim piscima franjevcima (Filip Laštrić, fra Ante Knežević, Ivan Frano Jukić i još neki) bilo koji su isticali »bošnjaštvo« kao nacionalnu orijentaciju. »U bosanskih Hrvata (bolje reći katolika) bili su dugo vremena živi i bošnjački kompleksi« (str. 63), i dalje »u masama, a dijelom i među inteligencijom zadržali su se bosanski osjećaji, koji su se nadovezali na tradiciju srednjovjekovne bosanske države i bosanske franjevačke redodržave« (str. 62). Lijepu ilustraciju te pojave daje članak Šerifa Arnautovića (»Hrvatski dnevnik« od 30. avgusta 1917. g.) u kojem piše: »Znate valjda da ima pismeno štampano djelo vrlo uglednog bosanskog franjevca, (misli na fra Antu Kneževića — F. S.) koji je u to doba (pred 60—70 godina) vrlo odrešito protestirao što su se pojedini bosanski katolici počeli nazivati Hrvatima, jer oni nisu Hrvati, nego Bosanci...« (str. 249). »Ipak (str. 63), kao da je u Hercegovini hrvatski nacionalni pokret brže napredovao nego u Bosni. Mogla bi se navesti određena dokumentacija da su u Hercegovini dolazili nacionalni impulsi iz Dalmacije znatno ranije i obimnije nego što je to bio slučaj s Bosnom«. Opet je autor zanemario faktor migracija i dolazak novih etničkih elemenata sa teritorije gdje je postojala jača hrvatska tradicija. Tu naročito dolaze u obzir migracije iz predjela dalmatinske Zagore i Imotske krajine. Taj element se morao jače osjećati i među katoličkim sveštenstvom Hercegovine.

Autor je naglasio važnost formiranja srednjovjekovnih naših država za stvaranje narodnosnih cjelina. Međutim, tvrdnja (str. 11) da, »prije formiranja hrvatske, srpske i drugih država na Slavenskom jugu u uslovima rodovsko plemenskog života nisu postojali hrvatski, srpski južnoslovenski narodi«, mislim da ne može biti sasvim prihvaćena. Takvu tvrdnju demantiraju podaci Fredegarove kronike, navodi cara Konstantina Porfirogeneta i još neki izvori. To naročito vrijedi za pojam i termin Srbi, a vrlo vjerovatno i Hrvati, još prije konačnog naseljavanja na Bal-

knasko poluostrvo. S imenom Srbi, a po svoj prilici i Hrvati, nije označavano isključivo jedno slovensko pleme, već savez plemena, još prije nego su se doselili na Balkan, a to je već narod u formiranju.

Međutim, smatram da je ispravna autorova tvrdnja (str. 16), da se »uporedo sa većom afirmacijom (bosanske srednjovjekovne — F. S.) države potvrđivalo se i bosansko ime: Bošnjani ili Bošnjak...« Ipak je pomalo neskromno kada pisac (str. 14) navodi »po njegovom mišljenju« da je razvoj bosanske države »pospješio bliži dodir sa ugarsko-hrvatskom državom, kao i sve veći razvitak trgovine«, itd. jer takvo mišljenje nije on prvi formulirao. Pisac nadalje tvrdi (str. 16) da »od svoje prve pojave, pa sve dok u drugoj polovini XIX stoljeća nisu prevladale nacionalne ideologije ovo je ime (bosansko — F. S.) ostajalo jednakopravno pojmu Srbin i Hrvat, tako da je teško naći primjer iz kojeg bi se dalo naslutiti da je tada bosanstvo bilo subsumirano u srpstvu ili hrvatstvu«. Tu tezu iznio je već dr Josip Smolčić u raspravi: »Jugoslavenski nacionalizam 18 veka«, u kojoj navodi da je pisac Andrija Kačić tvrdio da van granica stare hrvatske i srpske države ne nalazi ni Srba ni Hrvata. To naročito važi za Bosnu, u kojoj on poznaje samo Bošnjake. Andrija Kačić Miošić ističući i junaštvo onoga dijela našega naroda koji je prihvatio islam, kaže (str. 234): »Svi su oni starinom Bošnjaci, al' Bošnjaci, ali Hercegovci, kojino se tada isturčiše, kada Bosnu Turci osvojiše«. Inače, pisac navodi dosta dokaza (str. 17, 18) prema kojima je evidentno da mnogi autori u prošlosti tretiraju Bosance kao ravnopravan narod sa Srbima i Hrvatima. Međutim, smatramo da autor nije dovoljno naglasio i obradio formiranje i uticaj »bosanske crkve«, kao faktora od najvećeg značaja za narodnosni razvoj u Bosni.

Jedna od bitnih karakteristika narodnosnog razvoja u Bosni svakako je jezik, koji je veliki broj pisaca izričito nazivao bosanskim. Štaviše, mnogi stariji pisci, kada su pisali ili prevodili, svjesno su upotrebljavali dijalekt kojim se govorilo u Bosni kao najljepši i najrazumljiviji, a taj jezik nazivali su »bosanskim« (str. 26 i dalje). Za dokaz tome navodi se (str. 30) da »Bartol Kačić u svome ritualu, štampanom u Rimu 1640. godine«, po porijeklu čakavac, odlučuje »da bosanski piše riči«, a Mikalja u svom »Slovníku« štampanom 1649. godine kaže: »... i u ilirskom jeziku ima mnogo i različitih načina govora, ali svako veli, da je bosanski jezik najljepši radi čega bi svi ilirski pisci morali nastojati da njim pišu«. Autor rasprave navodi cijeli niz primjera (str. 24 i dalje) da su jezik kojim su pisali mnogi pisci sve tri konfesije već od XVII stoljeća nazivali »bosanskim« i smatrali ga za najljepši dijalekt južnoslovenskog govora, još davno prije Vuka. Sam pisac konstatuje da su Muslimani u svoje vrijeme srpskohrvatski jezik nazivali bosanskim (str. 105).

Autor tvrdi da (str. 46) »bošnjaštvo, koje se, kako se po svemu vidi, vidna afirmiralo u jednu narodnosnu kategoriju, nije imalo potrebnih uvjeta da preraste u nacionalno bošnjaštvo«. I dalje (str. 46): »Nacionalno konstituisanje Bosanaca (bez obzira na vjersku pripadnost — F. S.) u pravcu srpske i hrvatske nacionalne ideologije započinje sa jačim intenzitetom zapravo tek od ustanka potkraj turske vlasti. Ranije ovdje nije bilo nacionalnog srpstva i hrvatstva«. Međutim, ono čemu treba zamje-

rti jeste da autor ne pokušava da pronađe i objasni uzroke za tu pojavu. On se i ovdje zadovoljava samo konstatacijama, a ne ponire u istraživanja unutrašnjih uzroka.

Tvrđnju da se »dioba među našim narodima, ako se i vršila, to se vršilo na bazi nekadašnje državne pripadnosti, dok je tada narodonosna dioba na bazi religijske pripadnosti bila tako reći nepoznata« autor je preuzeo od dr Josipa Smodlake (str. 64). Pri tome Smodlaka je mislio na period postojanja naših srednjovjekovnih država. Njegova postavka u osnovi je tačna. Prema navodima autora, koji citira tekstove starih izvora i ranijih historičara, stanovnici srednjovjekovne bosanske države nazivali su se, i nazivani su izričito »Bošnjacima« i »Bosancima«. To je važno kako za pripadnike »bosanske crkve«, tako i za katolike, a vjerovatno i pravoslavne sa teritorije Bosanskog Kraljevstva. Međutim, od vremena početka turske vladavine i prelaska jednog dijela našega naroda na islam, narodonosna polarizacija sve više se vršila na osnovu vjerske pripadnosti i ideološki je dobijala religiozni antagonistički karakter, prema onoj Njegoševoj maksimi »da im se ni čorbe ne bi pomiješale, kada bi se napravile od njihovih kostiju«. Do koje mjere su sveštenici, a uz njih i roditelji i sredine, sve tri postojeće konfesije, svoje pripadnike, a posebno djecu i omladinu, vaspitavali u vjerskoj isključivosti jasno svjedoči naša još ne tako daleka prošlost. Katolici iz zapadne Hercegovine ostajali bi začuđeni kada bi se »vlastitim očima« uvjerali da je »Turčin ka i ostali ljudi«. Nas, muslimansku djecu, učili su da dobro stisnemo usne kada sretnemo katoličkog ili pravoslavnog popa »da nam ne bi prebrojao zube«. Time su nam sprečavali svaki kontakt i konverzaciju sa predstavnicima druge religije. Kod pravoslavnih bilo je utvrđeno mišljenje da je »poturica gori od Turčina«.

Tome međusobnom udaljavanju pridonijeli su i asimilacioni procesi, vršeni i omogućavani na vjerskoj osnovi. Autor ispravno konstatuje (str. 68) da su i pomuslimanjeni Bosanci »također asimilirali određeni kvantum pripadnika neslovenskog porijekla, ali u ovom slučaju islamske vjere«. Tu i leži bitan element u čije ispitivanje se autor ne upušta. On ne ispituje posljedice metanastatičkih kretanja, ratnih pohoda, velikih epidemija, itd., već samo naznačuje komponente i faktore, ali ne proučava i ne ispituje kvantitativno djeinstvo istih. Uostalom, te komponente i faktore našao je u stručnoj literaturi i nije ih trebao sam da otkriva. Svi ti faktori uslovlili su da je u osnovnu bosansko-muslimansku etničku masu došlo do određenih rasnih, etničkih, jezičkih, kulturnih i ideoloških odlaganja, što će doprinijeti izgradnji njenog specifičnog individualiteta.

Autor priznaje da, uprkos prelaska na islam i izvjesnih etničkih promjena, termin »Bošnjak« ili »Bosanac« kod Muslimana, za cijelo vrijeme turske vladavine, nikada nije izumro. Tako na str. 18 tvrdi da »u istočnim (islamskim) izvorima, bilo da potječu od stranaca (posebno Turaka), bilo domaćih ljudi, narod se u Bosni označuje Bosancima« i dalje (str. 20) »važno je ovdje dalje spomenuti da su se svi iseljenici iz Bosne, bez obzira kojoj su konfesiji pripadali, (F. S.) doseljavali u druge krajeve pod nazivom Bošnjak, i to ime često u novoj sredini zadržavali dugo vremena«. »Evlija Čelebija zajedno sa gotovo svim turskim piscima smatra Bošnjake jednom posebnom narodonosnom cjelinom, pa navodi i nji-

hove etnopsihičke osobine» (str. 19). Citirajući tekst koji je uzeo od francuskog obavještajca de Clerval, autor potvrđuje jednu historijsku istinu za Muslimane. De Clerval tvrdi da je »Musliman postao Turčin, a da nije ni najmanje prestao biti Bošnjak«. Mi bismo tu istinu samo parafrazirali riječima da je Bosanac postao musliman, a da ni najmanje nije prestao biti Bosanac, jer (str. 76) »djelovanje islama u ovom pogledu dolazi samo toliko u obzir što islam kod svojih pripadnika, bez obzira na etničke i rasne razlike, razvija određenu vjersku solidarnost, ali to nikako nije isto što i odbacivanje narodonosnog principa«. Osnovna parola islama u tome pogledu glasi: »El muminune ihvetun — Muslimani su braća«, ali to ne znači da pripadaju istoj etničko zajednici. Pravilno je uočio kad »Dositej Obradović (str. 51) na jednom mjestu u svom Pismu Haralampiji' doslovce kaže: 'Bošnjak i Ercegovac Turčin, (znači Dositej zna da ih ima koji nisu »Turci« — F. S.), on se Turčin po zakonu (vjerospovijesti — F. S.) zove, a po rodu i po jeziku kako god su bili njegovi čukundedovi, tako će biti i njegovi posljednji unuci: Bošnjaci i biće što su i njihovi stari bili«. Mislim da je ispravna piščeva konstatacija (str. 113) da »na osnovu svih ovih elemenata etničkog, historijskog, kulturnog, religioznog, socijalnog i ekonomskog karaktera smatramo da bosanski Muslimani čine u objektivnom smislu narodnosnu cjelinu, a i sami se osjećaju posebnim narodnosnim subjektivitetom« i malo dalje nastavlja (str. 113): »Siguro je da ova posebnost ima svoju dugu predistoriju, jer izvjesne rudimente nalazimo već u srednjevjekovnoj Bosni«. Mi se ne bismo mogli složiti da su to samo »rudimenti«, već su elementi iste važnosti kao oni koji su služili za kasniju nadgradnju srpske i hrvatske nacionalnosti.

Mislim da je autor dobro uočio i naveo glavne determinante koje su uslovile etničku posebnost Muslimana. Drugo je pitanje kako i u kojoj mjeri je uspio da obradi svaku od navedenih pet determinanta. Dobro je uočio Francuz de Clerval (str. 84) »svu delikatnost ondašnjeg (polovina XIX stoljeća — F. S.) položaja bosanskih Muslimana, nepriznatih od Osmanlija, s kojima su imali istu vjeru, i od svoje slovenske braće. Upravo ova dvostruka izoliranost, o kojoj govori de Clerval dala je **temelj etničkom subjektivitetu** (podvukao — F. S.) bosanskih Muslimana«. Tu konstataciju de Clerval o izoliranosti bosanskih Muslimana u političkom pogledu potvrdili su i kasniji pisci Ante Radić i Antun Barac. Ante Radić u članku »Naši turci«, između ostalog, kaže sljedeće (str. 194): »U to doba (polovina XIX stoljeća — F. S.) nastao je kod nas Hrvata preokret u pogledu na naše Muslimane. Do toga doba bilo je u nas geslo 'Za krst časni i slobodu zlatnu' svetinja u koju se nije niko usudio dirati. S tim geslom ispjevao je Mažuranić Smrt Smail-age Čengića, a javno miješnje postavi tu pjesan i radi njezinih formalnih vrlina i radi tendencije, među prva djela narodne književnosti. Pjesan se sasvim prislanjala uz misao Gundulićeva Osmana. Osmanlijama je propasti, kršćanstvo ima nadvladati muslimanstvo. To je u nas bio aksiom, koji se sam po sebi razumije. Tko bi se usudio protiv njemu ustati i u koje ga ime pobijati«. A na str. 198: »Tu konstataciju potvrđuju i riječi Antuna Barca koji kaže: Sva hrvatska i srpska književnost u prvoj polovici XIX vijeka, nastala uglavnom kao produženje narodne poezije, izražaj je mržnje protiv Turaka. Dokle je ta mržnja mogla da ide pokazuje najbolje Smrt Smail-age

Čengića i Gorski vijenac s njihovom glorifikacijom zajedničkih ubijstava. Hrvatska novelistika pedesetih godina ne priča o drugome nego o Turcima u Slavoniji, Srbiji, Bosni, Kordunu itd. Nigdje se u toj novelistici ne govori o Turčinu kao čovjeku, već uvijek samo zulumčaru... Hajdučko-turska novelistika pedesetih godina svršava se sva sa zahtjevom o is-trebljenju Turaka«. Pa iako navedene konstatacije stoje, ipak smatramo da je pretjerano da je **okolnost izolacije mogla dati temelj** (podvukao — F. S.) etničkom subjektivitetu bosanskih Muslimana, nego je mogla po-stojeći subjektivitet jače naglasiti.

Isto tako autorova tvrdnja da je austro-ugarska okupacija poja-čala proturska raspoloženja kod bosansko-hercegovačkih Muslimana, mislim, trebala je biti obrazložena i prokomentarisana. **Oštri ekscesi pro-tiv zvaničnih predstavnika turske vlasti** u mnogim mjestima, a posebno u Mostaru i Sarajevu, ne govore u prilog te teze. Što su Muslimani po-čeli da se iseljavaju u preostale krajeve Turskog Carstva, bila je poslje-dica utvrđenoga vjerovanja da ne postoje uslovi opstanka Muslimana pod nemuslimanskom tuđinskom vlasti, a i konkretni postupci okupator-skih organa, osobito u vrijeme uprave generala Filipovića, pa i kasnije.

Osim toga, vršena je i jedna sistematska, podmukla i hipokritna propaganda, od strane anonimnih faktora, kojoj je bio cilj da potpuno dezorijentisane i do očaja dovedene Muslimane navedu na iseljavanje u Tursku, kako bi ti špekulanti na lak i jeftin način došli do njihovih po-sjeda. Sasvim ispravno Ivan Milićević u jednom članku piše (str. 200): »Ispod žita agitatori su odgovarali svijet da ne daje djecu u škole, jer će se prevjeriti, nagovarali su ljude na iseljavanje, da iseljenička dobra pokupuju oni, koji huškaju na iseljavanje«. Pravo raspoloženje tih Mu-slimana lijepo je prikazao književnik Svetozar Čorović u noveli »Ome-raga«. Životna realnost po kojoj su naši »muhadžiri« bili neprijazno, po-negdje i neprijateljski, dočekivani od domorodačkog stanovništva u Tur-skoj uslovljavala je da su simpatije prema Turskoj postepeno slabile i blijedile.

Prema tome, bosanskohercegovački Muslimani našli su se u iz-vanredno teškoj situaciji. U nekada ranije izgubljenim i susjednim drža-vama ustupljenim predjelima Turskoga Carstva u jugoistočnoj Evropi, Muslimani slovenskog porijekla, kao i svi ostali »turci«, bili su protjeri-vani, biološki i religiozno uništavani, bez obzira na stalež kojem su pripadali (begovi, age, spahije, građani, esnafi, seljaci i drugi društveni elementi).

Misao autora (str. 156) da su »mnogi nacionalni pokreti nastali iz negatorskog odnosa prema nacionalnim porobljivačima«, mogla bi se donekle uzeti u obzir pri objašnjavanju pojave nacionalnog musliman-stva u Bosni i Hercegovini, bar kao uzrok neprihvatanja nacionalnog opredjeljivanja za srpstvo ili hrvatstvo. Međutim, na tome se od druge polovine XIX stoljeća, a naročito od austrougarske okupacije, počelo u izvjesnoj mjeri nastojati. Razumije se da je to imalo svoje ekonomsko-po-litičke razloge. To je bio odraz potreba i težnji mladih nacionalnih buržo-azija u Hrvatskoj i Srbiji za teritorijalnom i drugom ekspanzijom. Kod Hrvata to je prvi jasno formulisao Ante Starčević, kako to konstatuje dr Ante Radić (str. 694): »On (dr Ante Starčević — F. S.) prekinuo sa sto-

ljetnom tradicijom nepomirljive mržnje prema Muslimanima. On je ruglu izvrgao Mažuranićevu pjesan, on je bosansko-hercegovačke Muslimane proglasio najstarijim, najčišćim plemstvom, on je uzvisio njihovu uljudbu, poštenje i junaštvo prema prostoti, podlosti i kukavštini kršćanske raje, koju je prigodice znao nazivati smećem i skotom. On je napokon i samom muslimanstvu priznao pače neke prednosti pred kršćanstvom«. To je bilo revolucionarno mišljenje dr Ante Starčevića. Međutim, njegovi oficijelni nasljednici, dr Josip Frank i comp., nisu ostali vjerni ni njegovim drugim političkim koncepcijama. Oni su, početkom našega stoljeća, ušli u spregu sa hrvatskim katoličkim klerikalcima, a to je bilo dovoljno da se vrate ranijem globalnom stavu o Muslimanima, odnosno bosanskim turcima. Njihovi ideološki nastavljači, ustaše, pod egidom ratnoga zločinca Ante Pavelića, od 1941. godine, počinju ponovo isticati neke od postavki dr Ante Starčevića, ali je to očigledno bilo hipokritno i uslovljeno datom političkom situacijom. Inače, Pavelić ne bi imao nikakvog prava da svojata Bosnu i Hercegovinu, a Dalmaciju je već i tako bio ustupio jednom od svoja dva fašistička pokrovitelja, Benitu Musoliniju. Međutim, takvi stavovi i raspoloženja bili su tuđi većini katoličkoga klera. Osvrćući se na perfidnu ustašku propagandu među Muslimanima, kojoj je bila svrha da ih što jače zavade sa Srbima, autor spominje samo drugi svjetski rat. Međutim, to su analogno radili frankovački elementi i u prvom svjetskom ratu, pa su u tu svrhu bili organizovani »šuckorski« odredi. Inače, muslimanske mase su sa krajnjom skepsom, kako to konstatuje i autor (str. 212), »gledale na nastojanja da ih se pridobije za hrvatstvo videći u tome opasnost od pokatoličivanja. U takvom jednom gledanju učvršćivali su ih naročito izvjesni prozelitski ispadi vrhbosanskog nadbiskupa Štadler i nekih drugih predstavnika katoličkoga klera. Netolerantni postupci izvjesnih katoličkih krugova služili su za glavni adut u protuhrvatskoj propagandi među Muslimanima«. Autor dalje u fusnoti br. 22 (str. 81) konstatuje da su se »koncepcije o pokrštavanju Muslimana sporadično javljale i za vrijeme drugog svjetskog rata...« Uostalom, od sličnih stavova nije daleko bilo ni zvanično rukovodstvo Hrvatske seljačke stranke, jer, kako to navodi autor (str. 237), dr Vlatko Maček »u pregovorima za obrazovanje Banovine Hrvatske, Hrvatima je smatrao samo bosanske katolike, pa je kod podjele Bosne i Hercegovine u račun uzeto samo brojčano stanje katolika i pravoslavnih u pojedinom srezu (kotoru), dok se pošlo od toga da muslimansko stanovništvo ne postoji«.

Što se tiče nastojanja i tendencija da se Muslimani Bosne i Hercegovine pridobiju u smislu srpske nacionalne orijentacije, autor nedovoljno određuje bitnu izmjenu političkih odnosa nastalu poslije austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine. Uskoro su Srbi i Muslimani, od međusobno glavnih protivnika, **postali bliski politički saradnici**, jer su pred sobom imali zajedničkog neprijatelja, tuđinsku okupatorsku vlast. Autor ukazuje (str. 163) da se »poslije okupacije, a naročito hercegovačkog ustanka 1882. godine formirala (muslimanska — F. S.) politička emigracija sa centrima u Stambolu i Beogradu, čineći pokušaje da utiče na događaje u Bosni. To je imalo reperkusija i na pojavu prvih srpski opredijeljenih Muslimana«. To je svakako malo i nedovoljno i odnosi se na pojedinačne slučajeve. Dok je pisac navodio nebitne detalje o pojedincima, čini nam se da nije dovoljno obradio posljedice balkanskih ra-

tova na stav i nacionalno opredjeljenje Muslimana. Pisac govori o nastojanjima i metodama srbiziranja Muslimana za vrijeme bivše Jugoslavije putem društva »Gajret«, zatim prosvjetnom i kadrovskom politikom. U knjizi se ne samo navodi, već unekoliko i obrađuje cijela plejada pojedinih Muslimana, pretežno intelektualaca, odnosno školske omladine koji su se nacionalno opredjeljivali za srpstvo ili hrvatstvo i naglašava da su mnogi od njih u životu mijenjali tu opredijeljenost. Za tu značajnu i interesantnu pojavu autor nalazi i navodi kao glavni razlog uticaj škole, odnosno ličnosti nastavnika. On citira Milana Jankovića (str. 216) koji piše: »Veliki uticaj u tom pitanju kod đaka imao je rad tadašnjih nastavnika, njihova školska predavanja i razgovori sa đacima. Austrija je više strepila od širenja i jačanja srpske nego li hrvatske misli, pa je više popuštala Hrvatima nego Srbima«. Takvu tvrdnju preuzeo je i od Vladimira Čorovića (str. 215): »Zato smatramo da je ispravno opažanje Vladimira Čorovića, prema kojem je nastavno osoblje znatno utjecalo u širenju hrvatske nacionalne ideologije među Muslimanima. Čorović kaže: »Znatan dio muslimanske inteligencije priznavao se Hrvatima... Apsolventima Šerijatske škole dopustilo se da nastave studije na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Tako bijaše naravno, da se oni, odgojeni u hrvatskoj kulturi, osjećali Hrvatima«. Govoreći o metodama i ciljevima nacionalističke propagande među muslimanskom školskom omladinom za hrvatstvo ili srpstvo, autor stvari kompilira i prepričava ideje drugih, a posebno Šukrije Kurtovića. Što se tiče nastojanja »na 'opredjeljivanju' Muslimana u srpskom, odnosno hrvatskom smislu, insistiralo se, moglo bi se reći, utoliko više ukoliko su se srpski i hrvatski nacionalizmi postavljali jedan prema drugom antagonistički. Udjelom Muslimana imao se pojačati jedan, a oslabiti drugi front. Tako je insistiranje na 'opredjeljivanju' imalo i primjesa šovinističkih zastranjivanja« (str. 225). To je neosporno tačna konstatacija, a za to su najeklatantniji dokaz događaji 1941. godine, kada su Muslimani, po naređenju i uz teške prijetnje ustaške vlasti, morali da se iskažu da su Hrvati.

Izlažući uslove nacionalnog opredjeljivanja Muslimana, autor kaže (str. 222): »Druge alternative nisu dolazile u obzir. 'Opredjeljivanje' se postavljalo nezavisno od toga što ni srpske ni hrvatske mase nisu Muslimane smatrale integralnim dijelom svojih nacija.«. Sam pisac konstatuje (str. 82): »Povezanost vjere i nacije predstavljala je najozbiljniju zapreku u nastojanjima za »nacionalizovanje« Muslimana (mada to nije, kako se isticalo, jedini razlog muslimanskom neprihvatanju srpstva i hrvatstva, jer kad bi to bilo, onda bi u savremenim uslovima sa slabljenjem vjerskog faktora jačao proces tzv. nacionalizovanja Muslimana, što se, međutim, nije dogodilo«. Da li autor smatra da se stoljećima isticane tendencije, pojave i nastojanja tako brzo zaboravljaju i prevazilaze, te da su već potpuno likvidirane. Zar zbitija od 1941. do 1945. godine, pa pritajena, a ponekad i nehotično ispoljena raspoloženja izvjesnih elemenata u naše dane, nisu dokaz da tih i takvih tendencija kod pritajenih nacionalističkih šovenata još uvijek ima. »Muslimanima se nije priznavalo nacionalno konstituisanje na vjerskoj osnovi, analogno Srbima i Hrvatima, nezavisno od toga što je i nacionalno grupisanje Musli-

mana slovenskog porijekla u Bosni i Hercegovini bila realnost. Sve manifestacije samosvojnosti bosanskih Muslimana tretirale su se kao vjerske manifestacije«. (str. 222).

Govoreći u dva poglavlja o srpskim i hrvatskim tendencijama u nacionalnom razvoju Muslimana, autor je iznio obilje publicističkog materijala, ali, čini nam se, da u njemu ima nebitnih i nevažnih detalja koji izlaze iz okvira teme. On se zadržava na površini stvari, pojava i procesa. Nije to naučno-istorijski pristup problemu. On nije uopšte pokušao da objasni šta je to nagonilo muslimansku, posebno školsku, omladinu da se nacionalno opredjeljuje, osim što je naveo uticaj nastavnika.

Prema velikom broju navoda samoga autora, stanovnici Bosne i Hercegovine, već od srednjega vijeka, izričito su se nazivali »Bošnjacima« i »Bosancima«. Taj naziv, bar kod jednoga i to znatnoga dijela stanovništva, nikada nije izumro. Sam autor (str. 243) kaže: »Bosansko-hercegovački Muslimani javljaju se, dakle, u odnosu na Turke i druge muslimanske narode kao Bošnjaci, a u odnosu na stanovništvo južno-slovenskog etničkog porijekla kao turci ili bosanski turci. Imenom »Bosanci« nazivali su se svi naši iseljenici (muhadžeri) iz Bosne i Hercegovine, koji su oselili poslije austro-ugarske okupacije iz naše zemlje. I to makar gdje da su se naselili u tada još ogromnom Turskom Carstvu od Tunisa do Jemena, a ne samo u užoj Turskoj. Oni su se svjesno nazivali »Bošnjacima« i »Bosancima«, a ne ni Srbima, ni Hrvatima, ni Turcima, ni Muslimanima, ili nekako drukčije. To je dobro uočio vrhovni upravitelj Bosne i Hercegovine, dobar poznavalac prilika i odnosa na Balkanu u ondašnje vrijeme, Benjamin Kalaj. Rukovođen sebičnim interesima Austro-Ugarske Monarhije, a u težnji da ojača njen politički uticaj u Bosni i Hercegovini, a suzbije srpski, pa i hrvatski, nacionalni pokret, Kalaj je proklamovao zvanično bosanstvo. O tome sam autor kaže sljedeće (str. 46): »Pa i službeno forsiranje bošnjaštva u doba Benjamina Kalaja (1882—1903) više je kompromitovalo nego podupiralo tu ideologiju. Kallayev režim bio je nepopularan, posebno kod Srba, pa se kurs nacionalnog bošnjaštva smatrao nametanjem tuđe nacionalne ideologije na već učvršćeno srpstvo, pa dijelom i hrvatstvo. Srpski i hrvatski nacionalni pokret najodlučnije se svim sredstvima suprotstavio i onako obesnaženom bosanstvu«. Međutim, sam pisac odmah nastavlja da »jedan od mladobosanskih ideologa, Pero Slijepčević, pisao je 1910. godine: . . . »Koliko se u nas galamilo na Kalaja, što je stvorio taj pojam, a niko ne govori o tome da je jedan dio javnog mišljenja u nas bio za to!« Za nastavni jezik u školama bio je određen naziv »bosanski jezik«. Uveden u ruždiju 1884. godine (str. 187).

Muslimansko političko rukovodstvo onoga vremena nije progutalo Kalajev mamac. Ono je nastavilo političku saradnju sa srpskim rukovodstvom, iako se vođa za vakufsko-mearifsku autonomiju, Ali Fehmi Džabić, osjećao i deklarirao kao Bošnjak (str. 164). Izgleda da je Kalajevu udicu progutao Vasi beg Bišćević, član egzekutivnog odbora, jer je bezrezervno podržavao Kalajeva nastojanja. »Bišćević dalje ističe kako je Kalaj išao za tim (str. 183) da ušćuva »njen lijepi materinski jezik bosanski, a po tome da ostane još u životu i dobrom glasu naša ponosna Herceg-Bosna«. Isto tako ne bismo se mogli složiti sa tvrdnjom Husage Čišića, ko-

ju citira autor (str. 38) »da se bezočne laži i tendencije kriju u onim stalnim naglašavanjima patentiranih nacionalista iz srpskog i hrvatskog tabora o bosanštini kao o spekulativno-političkom produktu... Benjamina Kalaja, koji je tobože izmislio bosanštinu u spekulativno-političke svrhe«. Kalaj, zaista, nije izmislio bosanštinu, ali ju je htio iskoristiti i zloupotrijebiti, a time ju je kompromitovao.

Smatramo da je tačna autorova teza (str. 227) da »Muslimani odbijaju srpsku i hrvatsku identifikaciju naprosto zato što su konstituirani i jer se osjećaju kao jedan treći subjektivitet«. I dalje (str. 246): »Teoretsko formulisanje prema kojem su Muslimani poseban etnički subjektivitet zasluga je Komunističke partije Jugoslavije, koja je i u slučaju bosanskih Muslimana — oslobođena nacionalističkih predrasuda — pokazala vanredan smisao da pronikne u suštinu nacionalnih odnosa. Počevši od 1937. Komunistička partija Jugoslavije zauzela je kurs prema kojem Muslimani čine poseban etnički subjektivitet«.

Autor smatra (str. 238) da su »Muslimani u narodonosnom smislu Muslimani, jer se tako osjećaju, a taj osjećaj ima historijske, etničke, kulturne i društvene korijene. Mada se ranije, naročito u odnosu prema Osmanlijama i drugim stranim narodima, narodonosno identifikavali kao Bošnjaci, poslije 1878. znatno manje su nastupali pod ovom nominacijom«. Autor sam mora da konstatuje (str. 241) da »nema sumnje da je u nacionalnoj identifikaciji Muslimana najneobičnije sam naziv Musliman kao etnička determinacija«. Pisac nastoji da opravda tezu o nastanku etničke nominacije Muslimani tvrdnjom da »nepostojanost u nominaciji etničkog individualiteta Muslimana nije pojava koja bi vrijedila samo u ovom slučaju (str. 245)« i dalje na istom mjestu: »Transformacije koje vidimo u nominacije Bošnjaka — Muslimana ne bi se prema tome mogle uzeti kao neki izuzetak«. Autor ipak priznaje (str. 243) da je »potrebno napomenuti da je, formalno uzevši, etnička determinacija Muslimana novijeg postanka. Ranije su se Muslimani etnički diferencirali kao Bošnjaci ili Bosanci, pa i bosanski turci, (pojam turci općenito je uziman u vjerskom smislu), a svoj su jezik nazivali bosanskim jezikom«. Mi se ne bismo mogli složiti sa tvrdnjom da je termin »turci« uziman u vjerskom smislu, ali nije ni u etničkom, ni u nacionalnom, već izrazito političkom smislu. Time su bosanskohercegovački Muslimani izražavali svoju pripadnost i svoje pristajanje Turskom Carstvu.) Pisac pokušava da transformaciju nominacije Bosanac u Musliman objasni (str. 244) da »počevši od austro-ugarske okupacije Muslimani definitivno gube položaj povlašćenog naroda... Bošnjaštvo kao identifikacija vladajućeg naroda i kao etnička determinanta prema istovjerskim Turcima, izgubilo je svoj prijašnji značaj. U novoj konstelaciji u bošnjaštvu se nije moglo naći dovoljno adekvatan izražaj posebnih interesa i težnji Muslimana, koji su se osjetili ugroženim«.

Najnoviji stav je utoliko evoluirao što im je javno priznat poseban etnički identitet. Pa premda je to očigledna činjenica, ipak je to, mora se priznati, veliki napredak. On je bio moguć, što se problemu bosanskih Muslimana prišlo sa marksističkih pozicija, te iz realnosti postojanja i stalnog razvijanja naše socijalističke federativne i samoupravne zajednice. Kao argumenat za nominaciju »Muslimani« pisac navodi (str. 247):

»U obimnoj partijskoj dokumentaciji iz vremena rata, Muslimani se obli-
gatno tretiraju kao jedna od tri narodnosne skupine u Bosni i Hercego-
vini ('Srbi, Hrvati i Muslimani')«. U odnosu na ranije praktikovani naziv
buržoaske literature »Turci«, koji je imao prizvuk uvredljivosti i poniža-
vanja, bio je to znatan napredak i uviđavnost. Bilo bi neosnovano i na-
tegnuto suprotstavljati se tezi autora po kojoj »zaista može se bez di-
leme tvrditi da se bosanski »muslimani« osjećaju »Muslimani«.

Na kraju, uzevši sadržaj knjige u cjelini, čini mi se da u njoj nema
nečega bitno novoga, te da u djelu preovladava deskriptivnost. Ono je
na nivou publicističke literature i glavni mu je izvor štampa. Pri tome
treba konstatovati da je autor mnogo toga pregledao i sakupio. To do-
kazuje njegovu široku informiranost. Ipak se osjeća da je nedostajao
jedan strožiji kriterij pri selekciji materijala. Izgleda mi da je »timska«
obrada u većoj mjeri dolazila u obzir jedino u poglavlju »Zaključna raz-
matranja«, gdje se to pomalo osjeća i u stilu pisanja. »Tim« je u najbo-
ljem slučaju mogao vršiti funkciju konsultanta, redaktora i korektora ne-
kih postavki u jednom širem smislu.